

BIZÁNC ÉS A SĀSĀNIDÁK KAPCSOLATAINAK
TÖRTÉNETÉHEZIVLIO MORAVCSIK
PIETATIS ERGO

I

Az utóbbi évek egyik legmeglepőbb régészeti lelete az a bizánci stílusú szarkofág, amely az 1964 évi ásátások során Istanbul Çapa negyedében került elő s amelynek fedőlapján egy középperzsa felirat olvasható. Mint a felirat első publikálója, J. P. De Menasce O. P. erre rámutatott, a szarkofág valószínűleg egy kis temetőben vagy egy templom temetőjében állott a város constantinusi falain kívül, de belül a theodosiusi falakon.¹ Minthogy a temető csak a városfalakon kívül keletkezhetett, a lelőhely fekvéséből A. Grabar arra következtet, hogy a temetkezés a theodosiusi fal építése, azaz 430 előtti időből származik.² Erre támaszkodva De Menasce úgy gondolja, hogy a felirat nem lehet későbbi V. Varhrān (420—438) uralkodásánál.³

Az istanbuli középperzsa felirat tehát időben a Persepolis-i és a Firūzābād-i középperzsa feliratok közé esik^{3a}, s ez a körülmény már önmagában véve is jelentőssé teszi. Még inkább növeli a felirat értékét, hogy a régi Bizánuban keletkezett, s így érdekes bepillantást tesz lehetővé a bizánci-sāsānida kapcsolatok történetébe. Éppen ezért kívánatosnak látszik, hogy a felirat olvasását, magyarázatát kiegészítsük és pontosabbá tegyük és megkíséreljük történeti értékelését.

A felirat szövege a következőképpen olvasható:

- pwsł ZY 'whrmzd' plyt*
1. sor ZNH gwl hwld't Vd 'YT 'YKš MRWH BR' 'mwlč'd MN m'n ZY 'yl'n
štr' MN lwtst'k člk'n [MN M]JT' hšt
2. 'YK HD ŠNT' PWN 'wmyt' hw'styglyh krt' 'D b'l'wt' ZY msydy ZY
l'st' pyl(w)č PWN lwm BYN YHWWNt'

Megjegyzések az olvasáshoz:

De Menasce a feliratot 3 sorból állónak fogja fel: 1. sornak tekinti az általam 1. sornak vett sor fölé írt 3 szót, 2—3. sornak pedig az általam 1—2.

¹ J. P. De Menasce O. P.: L'inscription funéraire pehlevie d'Istanbul. Iran. Ant. 7 (1967) 59—76.

² A. Grabar: Cahiers Archéologiques 11 (1960) 73—92. Idézi De Menasce, számomra hozzáférhetetlen.

³ De Menasce: id. m. 59.

^{3a} [Illetőleg az újabban közzétett Mishkinshahr-i és a Firūzābād-i feliratok közé, vö. G. Groop: Die sasanidische Inschrift von Miskinsahar in Azarbaidjān. AMI NF 1 (1968) 149—158. — Korr.-jz.]

sornak vett sorokat. Ez a felfogás azonban mind formai, mind tartalmi szempontból helytelen. Formai szempontból e 3 szót azért nem tekinthetjük külön sornak, mert ebben az esetben a másik 2 sorral egy vonalban kellene kezdődnie. Tartalmi szempontból pedig azért nem gondolhatunk erre a lehetőségre, mert egy feliratnak az elején nem állhat a származás megjelölése (*pwsł ZY whrmzd'plyt* = «Ohrmizdāfrīd fia») a név előtt. Semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy De Menasce I. sora csak egy pótlás: a kőfaragó kifejejtette a származás megjelölését a név után (*hwld't*), és ezért pótlólag az I. sor fölé, megközelítőleg a kihagyás helyére véste be.

A feliratnak De Menasce adta olvasata egészben véve kielégítő, átírása azonban ellentmondásokkal telített, és sok esetben vitatható vagy egyenesen elfogadhatatlan: a *h*-t és *h*-t egyformán *h*-val írja át még az ideogramokban is, a *p*-t hol *f*-nek, hol *p*-nek, az *l*-t hol *r*-nek, hol *l*-nek írja át a betű szerinti átírásban, holott ennek az eljárásnak csak a fonétikus átírásban van jogosultsága. Külön említést érdemel a *PWN* pseudoideogramm és a *ZY* ideogramm átírásának kérdése. Ezek De Menasce-nél *p''* és *y* átírásban jelennek meg. Az első esetben nem világos, hogy mit akar kifejezni a *p''* átírással. Ha a '' jelet konvencionálisan rövidítés jeleként használja, akkor a *p''* átírással semmiképpen sem érthetünk egyet, mert a feliratok tanúbizonysága szerint a könyvpehleviben a szó *pnn* írásképe kétségtelenül *PWN* (**pt*) alakból keletkezett.

Hasonló a helyzet a *ZY* ideogramm *y* átírásával kapcsolatban is. A könyvpehlevi írásképe természetesen értelmezhető *y*-nek, mégis elhibázott volna a szóban forgó jelt így írni át, mert olvasatának meghatározásánál a feliratokhoz kell visszanyúlnunk, s ezek tanúsága szerint e jel a *ZY* írásképből fejlődött. Az istanbuli feliratok és a gemmákon megfigyelhető forma jól mutatja az átmenetet a feliratok és a pehlevi zsoldároskönyv világos *ZY* írása és a könyvpehlevi *y* írásképe között. Az írásképe hasonló fejlődése és rövidülése figyelhető meg a *KBYR* ideogrammnál is. A könyvpehleviben ennek az alakját is *KBD*-nak olvashatnánk, a berlini 12. sz. pehlevi papyruszon (4. sor *ŠRM KBYR LKWM*)⁴ azonban még jól megfigyelhető ennek az előzménye, amely ugyanezt az átmeneti formát mutatja a feliratok *KBYR* alakja és a könyvpehlevi *KBD* között, mint az istanbuli felirat *ZY* jele a feliratok *ZY*-je és a könyvpehlevi *y*-je között.⁵

De Menasce a felirat írását a könyvpehlevivel tartja azonosnak, de felhívja a figyelmet néhány sajátosságra (a *k* és *s* alakja), amelyek inkább a papyruszokkal ill. a «könyvpehleviben» írt feliratokkal közesek. E megfigyelések kétségtelenül helyesek, azonban írástörténeti szempontból távolról sem határozzák meg a felirat jelentőségét. Az istanbuli felirat ugyanis írástörténeti szempontból óriási meglepetés, amennyiben «könyvpehleviben», kurzív írással írt feliratot eddig csak a VI–VII. századból ismertünk, s egyáltalán ennek az írásformának a kialakulásával is csak a VI. századtól kezdve számoltunk.⁶ Ha a leletkörülmények nem volnának ismereteseek, aligha akadna

⁴ O. Hansen: Die mittelpersischen Papyri der Papyrussammlung der Staatlichen Museen zu Berlin. APAW 1937. Phil.-hist. Kl. Nr. 9. Berlin 1938. VI. t. A helyes olvasatra ld. J. Harmatta: Acta Ant. Hung. 5 (1957) 288.

⁵ A könyvpehlevi *y*-jét korábbi felfogásával (Hilfsbuch des Pehlevi. I. Uppsala 1928. 36 és II. Uppsala 1931. 110) szemben H. S. Nyberg újabban (A Manual of Pahlavi. I. Wiesbaden 1964. 149) kétségtelenül helyesen *ZY*-nek írja át.

⁶ Ld. W. B. Henning áttekintését: Handbuch der Orientalistik. I. Abt. IV. Bd. Iranistik. 1. Abschn. Leiden—Köln 1958. 46 sk.

valaki, aki az istanbuli feliratot nem a VI—VII. századba helyezné. A leletkörülmények alapján azonban a feliratot az V. század elejére kell tennünk, s így revideálásra szorul a középperzsa írás egész fejlődéséről alkotott eddigi elképzelésünk. Kétségtelen elsősorban, hogy a betűformák összeesése, a kurzív betűformák, a ligatírák kialakulása az V. századra már befejezett folyamatként áll előttünk, e fejlődés tehát a IV. század folyamán ment végbe, s kezdetei legalábbis a III. századba nyúlnak vissza.

Ez azt jelenti, hogy a lapidáris és a kurzív írás már a III. századtól kezdve egymás mellett élt és hatott egymásra. Ebből az a további következmény adódik, hogy a lapidáris írás fejlődését többé nem rekonstruálhatjuk a kurzív írás hatásának figyelembevétel nélkül. Így mindazok az írásfejlődési szakaszok, amelyeket jómagam, Henning és Lukonin meghatározni igyekezett,⁷ érvényüket veszítik, minthogy a feliratokon a lapidáris írás mindig a kurzív írás kisebb-nagyobb hatása alatt realizálódik, s nem önálló, szerves fejlődést tükröz. Ez azonnal élesen szembeüt, ha az istanbuli feliratot a Firūzābād-ival összehasonlítjuk: utóbbi jóval későbbi, betűformái mégis archaikusabbak, s az írás mégis jól megőrizte lapidáris jellegét. Az istanbuli felirat világosan bebizonyította, hogy a kurzív írás már jóval a «könyvpehlevi» megjelenése előtt kifejlődött, s éppen ezért helytelen könyvpehleviben írt feliratokról beszélni.⁸ A középperzsa írás fejlődése sokkal bonyolultabb folyamat volt, mint ahogy az istanbuli felirat előkerülése előtt gondoltuk, s amíg e folyamatot teljes történeti gazdagságában nem sikerül megismernünk, az eddiginél sokkal óvatosabban szabad csak kronológiai következtetésekre felhasználnunk.

1. sor. *hwld't*: *hwr. t* De Menasce. Az *l* és *t* közötti jelek olvasása nehézségbe ütközik. De Menasce *m*-re vagy *t*-re gondolt, azonban egyik olvasat sem jöhet számításba. Az olvasást az nehezíti meg, hogy a kőfaragó a szó problematikus második részét javította: a *hw* és *t* közötti betűszárak ugyanis túlságosan közel állnak egymáshoz, s ezenkívül nem is alkotnak szabályos betűformákat. E jelenséget azzal magyarázhatjuk meg, hogy a kőfaragó eredetileg *hwld't*-ot vésett be, az *l*-t kifelejtette, s a hibát azután úgy javította ki, hogy a *d*-t *l*-lé alakította át olyan módon, hogy függőleges szárát felfelé is, lefelé is meghosszabbította. Az így létrejött *hwld't* alakból pedig úgy hozta létre a *hwld't*-ot, hogy az *l* alsó szárát felhozta az eredeti ' két szára közé. Ezáltal az 'ból *d'* betűcsoport lett, amelynek azonban nincs meg a szabályos alakja, amennyiben a betűszárak túl közel esnek egymáshoz, és a középsőnek az alakja más is, mint a két szélsőé, amelyek az eredeti 't alkoták, továbbá az egész *d'* betűcsoport jobboldalt az *l*-hez (= eredetileg *d*) kapcsolódik. Az elmondottak a közölt fényképen nagyítóval jól megfigyelhetők.

Az 'whrmzd'plyt névben a két ' és a *h* alakja egyszerű vízszintes vonással egyszerűsödött. Ez egyébként nem fordul elő a feliratban.

MRWH: MR'H De Menasce. H. H. Schaefer fejtegetései⁹ óta divatosá vált az utóbbi olvasat, azonban ennek jogosultsága több mint kétséges.

⁷ Vö. J. Harmatta: Bull. du Musée Hongrois des Beaux-Arts 10 (1957) 19 sk.; W. B. Henning: id. m. (= Mitteliranisch) 45—52; V. G. Lukonin: Иран в эпоху персских саанидов. Leningrad 1961. 50 sk.

⁸ A «könyvpehlevi» megjelölés fonákosságát W. B. Henning is érezhette, amikor feliratokkal kapcsolatban idézőjelben használta, éreztetve a kifejezés konvencionális voltát, ld. Mitteliranisch 47, 51.

⁹ H. H. Schaefer: Iranische Beiträge I. Halle (Saale) 1930. 42, 1 jz. és Ung. Jb. 15 (1935) 575—576, 5 jz.

Schaeder elgondolása szerint a feliratok *MRWHY* írásképét *MR^hHY*-nak kell olvasnunk (ami természetesen paleográfiai szempontból lehetséges) s ez az orthográfia elburjánzása révén a *MR^hY* < *MR^hY* alakból keletkezett. Ez a feltevés teljességgel bizonyíthatatlan, s igen különös is volna, hogy egy sor nyelvtörténeti és orthográfiai szempontból abszurd alakból: **mr^hy*, **mr^h°y*, **mr^hhy* végül egy nyelvtörténetileg is, orthográfiailag is helyes alak jöjjön létre. Schaeder elgondolásának ezt a nehézségét bizonyára látta W. B. Henning is, s ezért a *MR^hHY* alakot a *MR^hY* (< *MR^hY*) és a **MR^hH* (< **MR^hG*) alakok kontaminációjából igyekezett levezetni.¹⁰ Azonban ez a feltevés is teljesen valószínűtlen, mert semmi sem bizonyítja, hogy a párthus és a perzsa ideogram-m-rendszer elemei kontaminálódhattak volna. A Henningtől párhuzamként idézett *BRY* — *BRH* alakpár is éppen feltevése ellen szól, mert ezek kontaminációjából sem jött létre egy **BRHY* alak. Ezzel szemben minden jel arra mutat, hogy a *MRWHY* alak (**MRWHY*) nyelvileg helyes, mert az elephantinei papiruszok *mryhm* alakjának tanúsága szerint éppen **mrychy*, nem pedig **mr^hwhy* vagy **mr^hhy* alakot kell várnunk. Éppen ezért az ellenkező bebizonyításáig helyesebbnek kell tartanunk a *MRWHY* átírást.¹¹

hšt: ³št De Menasce. Utóbbi olvasat természetesen szintén lehetséges.

2. sor. *hw^hštyglyh*: *xw^hšt^hryh* De Menasce. Utóbbi olvasat szintén lehetséges, azonban nyelvileg értelmezhetetlen.

b^hwt^h: *b^hwt^h* De Menasce. Lehetséges, de értelmezhetetlen olvasat.

msydy: *mysddb* De Menasce. Az *m* és *s* között *y* nem látható. Az *s* után *yd* vagy *dd* olvasható. Az utolsó betű *b* semmi esetre sem lehet, ellenben fel fogható a *d* régi, szóvégi formájának, amely a könyvvepelyben is előfordul. Itt a szó végén *d* után kézenfekvő *y*-nak értelmezni.

pyl<w>č: *pyrč* De Menasce. E szó írásképe eltér a várhatótól, amennyiben a szó végén az *l* és a *č* külön vannak írva, holott a felirat írásgyakorlatában az *lč* ligatúrában jelenik meg (ld. *°mw^hlč^hd*). Ennek a jelenségnek az lehet a magyarázata, hogy az *l* és a *č* között kimaradt egy olyan írásjel, amellyel a *č* nem volt kapcsolható. Ilyen írásjelek: *b*, *w*, *k*, *p*, *t*, amelyek közül azonban csak a *w* kiegészítésével kapunk értelmezhető szóalakot.

II

A felirat magyarázata nyelvi szempontból nem ütközik különösebb nehézségbe. Szövegét De Menasce számára az tette problematikussá és részben érthetlenné, hogy nem ismerte fel a *pwsł ZY* *°whrmzd^hplyt* kifejezés betoldás jellegét. Így úgy gondolta, hogy «Öhrmizdāfrīd fia» a halottnak a fia, aki elhunyt apja számára a sírt csináltatta. De Menasce-nak ez és ehhez kapcsolódó többi feltevése nem szorul cáfolatra. Elég arra rámutatni, hogy az elhunyt neve nem Öhrmizdāfrīd, hanem *Hordād*, fia tehát semmiképpen sem nevezhető «Öhrmizdāfrīd fiá»-nak. Továbbá, ha az elhunyt fiának a megnevezésével lenne dolgunk, akkor szerepelnie kellene a feliratban a fiú nevének is. Valamennyi nehézség megoldódik azzal a felismeréssel, hogy a *pwsł ZY* *°whrmzd^hplyt* kifejezés pótlás, amelyet az elhunyt neve után toldottak be. Így

¹⁰ Henning: Mitteliranisch. 36.

¹¹ H. F. J. Junker: Das Frahang i Pahlavik in zeichengemäßer Ordnung. Leipzig 1955. 28 helyesen tartja meg a *MRWH* (nála = *MRVH*) átírást.

a felirat kezdete a következőképpen rekonstruálható: *ZNH gwl hwd't pwsl ZY 'whrmzd'plyt l'd 'YT* «Ez a sír Hordād, Őhrmizdāfrīd fia számára van».

E mondat nyelvi érdekessége a *gōr* 'sír' szó, amely már De Menasce-nak is feltűnt, s amely mindenesetre összhangban áll azzal a ténnyel, hogy a felirat egy szarkofág fedőlapjára volt bevésve. A temetkezés így nem zoroasztrikus jellegű, bár az elhunyt neve zoroasztriánusra mutat. E jelenségnek két magyarázata lehetséges. Legegyszerűbb volna arra gondolnunk, hogy Bizáncban a zoroasztriánus temetkezési mód egyszerűen nem volt lehetséges, s így a halottat a bizánci temetkezési szokások szerint temették el. A másik lehetőség az volna, hogy Hordād keresztény hitre áttért vagy a keresztény hithez közel álló perzsa volt, s így természetesen keresztény rítus szerint temethették el. A felirat folytatása bizonyos mértékben alátámasztja az utóbbi feltevést.

A következő mondatot De Menasce helyesen értelmezte: *'YKš MRWĤ BR' 'mulč'd* «hogy az Ūr bocsásson meg neki». De Menasce utal arra, hogy a *MRWĤ = xradāy 'Ūr'* szó Őhrmizdāval kapcsolatban is használatos, s úgy gondolja, hogy a kifejezés semmiképp se mutat arra, hogy az elhunyt keresztény lett volna. Azonban a lényeg itt nem az, hogy a *MRWĤ* szó Őhrmizdāval kapcsolatban is előfordul, hanem az, hogy e kifejezés itt önmagában szerepel 'Ūr, Isten' jelentésben. Ez a nyelvhasználat pedig kétségtelenül keresztény szemléletre utal, mint erről egy pillantás a pehlevi zoltároskönyvbe bárkit meggyőzhet. De nemcsak a *MRWĤ* szó sajátos használata mutat ebbe az irányba, hanem az egész mondat, amelynek megfelelőit nemcsak a görög — római, hanem a perzsa kereszténységben is ki tudjuk mutatni. A pehlevi zoltároskönyvből idézhetjük az *'phš'dm'n MDM MRWĤY* «könyörülj rajtunk, Ūr!» (Ps. 122.3)¹², egy dél-indiai középperzsa felirattól pedig a *MRWĤmn mšyh' 'phš'd MDM dypd's* «Krisztus Urunk könyörülj Devadāsán!»¹³ kifejezést. E példák alapján kétségtelennek látszik, hogy az istanbuli felirat tárgyalt mondata sajátos keresztény szemléleten alapszik, s azt bizonyítja, hogy vagy az elhunyt, vagy pedig a sírfelirat perzsa fogalmazója keresztény vagy a kereszténységhez közel álló személy volt. Az istanbuli és a többi tárgyalt középperzsa keresztény kifejezésekben láthatjuk a forrását az arab sírfeliratok *rahimahu 'Uāhu* «könyörüljön Isten rajta» formulájának is.

A tárgyalt mondat szemmel láthatólag közbevetés, mert utána következik az elhunyt származási helyének megnevezése: *MN m'n ZY 'yl'n štr' MN lwtst'k ōlk'n [MN M]T' hšt* «Érān šahr-i lakóhelyről, Zargān körzetből, Xišt községből». A felsorolásban elsősorban a *mān* kifejezés ötlik szembe, amely 'ház, lakóépület' jelentésben közismert a középperzsába, s egyben 'familia' jelentésben a legalacsonyabb társadalmi szervezeti egységet is jelöli, mint ezt a *m'n 'wd wys ō znd 'wd dyh* «nagy család és nemzetség és törzs és község» felsorolás (MN I eII R I 21—22) mutatja. Kétségtelen azonban, hogy a feliratban a szónak ez a jelentése nem ad kielégítő értelmet, mert itt a *mān* kifejezés nem a legszűkebb, hanem a legszélesebb körű megjelölése a származási helynek. A szövegösszefüggésnek megfelelően a *mān* szónak e helyen a legáltalánosabb értelemben vett 'lakóhely'-et vagy 'hazá'-t kell jelentenie, ezt a használatát azonban sem a De Menasce által összeállított adatok, sem a szónak általam megvizsgált egyéb előfordulásai nem igazolják. Pontosan egyezik

¹² F. C. Andreas — K. Barr: Bruchstücke einer Pehlevi-Übersetzung der Psalmen. SPAW Phil.-hist. KI. 1923. I. Berlin 1933.

¹³ A felirat olvasatára ld. W. B. Henning: Mitteliranisch. 51 és 4. jz.

viszont a *mān* szónak ez a használata a latin *domus* szónak a feliratokon a származási formulában játszott szerepével (vö. pl. *domo Daciae regione Scodrihese* CIL VI 2698), s éppen ezért felmerül az a kérdés, hogy nem a latin feliratok stiláris hatásával állunk-e itt szemben.

Nem csekély problémát vet fel a feliratban a származási hely közelebbi meghatározása is. Feltűnő elsősorban, hogy hiányzik a tartomány megnevezése. Ehelyett két kifejezés szerepel: *hwst'k* (*rōdistay*) és a De Menasce által meggyőzően kiegészített *MT'* (= *dēh*). Kétségtelen, hogy mindkét megjelölés alatt kisebb közigazgatási egységeket kell értenünk.¹⁴ Sajnos a Sāsānida Állam területi felosztása és közigazgatási szervezete alig ismert. Tabarī Ardašir szülőhelyét következőképpen határozza meg: Tīrudih falu, Xīr körzet, Istaḡr tartomány. Minthogy Istaḡr Fārsnak volt egyik tartománya, itt Erān šahr országán belül négyfokozatú megjelölést látunk. Th. Nöldeke annak idején úgy gondolta, hogy Fārsban belül a nagyobb közigazgatási egység középperzsa megjelölése *šahr*, a kisebbé pedig *rōstāy* volt.¹⁵ Azonban már Telegdi Zs. felhívta a figyelmet Yāqūt egy helyére (I. 40), amely szerint a közigazgatási egységek hierarchiája a következő volt: *istān* (*ōstān*), *rōstāy*, *tasūy*.¹⁶ Ezeket az adatokat még kiegészíthetjük a manicheus perzsa és párthus, a pehlevi irodalmi szövegek és feliratok adataival. Kirdēr KZ feliratában találjuk a *štry* 'L *štry gyw'k* 'L *gyw'k* «országról országra, helységről helységre» (2. sor) kifejezést, amely szemmel láthatólag a legnagyobb és a legkisebb közigazgatási egység megnevezésével a zoroasztrianus egyházi szervezet általános, valamennyi közigazgatási egységre kiterjedő megszervezését akarja jellemezni. E hely világosan megcáfolja azt az elgondolást, amely szerint *gyw'k* lakatlan helyet jelent.¹⁷ A felirat e kifejezése előfordul a Kārnāmayban is: 'lḡšyl 'MT's PWN ZK 'dwynek dyt 'pyl PWN byš bw WMN štr' štr' gyw'k gyw'k sp'h 'L BB' B'YHWNst «Ardašir, amikor őket ebben az állapotban látta, nagyon gondban volt, és minden országból és minden helységből sereget hívott udvarába» (VI. 12). E példák világosan mutatják, hogy *gyw'k* kisebb települést, lakott helyet jelent, s ilyen szempontból párhuzamba állítható a *dēh* kifejezéssel.¹⁸ A Kārnāmayban Mihray lakóhelyét egyszer a *gyw'k* (XI. 10: 'lḡšyl ḡyšm W kyn' l'd ['L] gyw'k <Y> mtr'k 'ZLWNt «Ardašir haragja és bosszúvágya miatt Mihray helységébe ment»), egyszer pedig a *MT'* szó jelöli (XII. 1: . . . YWM-y šhpwhl ZY 'lḡšyl'n' 'L ZK štr' Y'TWNt 'L nḡčyl 'ZLWNt W 'HL nḡčyl BNPŠH LWTH III III III 'swb'l 'L ZK MT' mt «egy nap Šāhpuhr, Ardašir fia ebbe a tartományba érkezett, vadászni ment, és vadászat után maga 9 lovassal ebbe a faluba érkezett»).

A nagyobb közigazgatási egységek jelölésére a *šahr*, *pādgōs* és *avistām* (*ōstān*) kifejezések fordulnak elő: [*pd wy*]sp šhr 'wḡ p'gyws «minden ország-

¹⁴ Ezt De Menasce felfogásával (id. m. 63) szemben nyomatékosan kell hangsúlyoznunk. Hogy a manicheus párthus *rwdyst'g* szót *Andreas* — *Henning* 'Provinz'-nak fordították, annak természetesen semmi különösebb jelentősége nincs, mert a szövegösszefüggésből világosan kiderül (ld. alább), hogy a szó egy-egy tartomány (*šhr*) kisebb egységeit jelöli. A glossariumban *Andreas* — *Henning* megadják a helyes 'Bezirk' jelentést is.

¹⁵ Th. Nöldeke: *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*. Leyden 1879. 3.

¹⁶ S. Telegdi: JA 226 (1935) 228.

¹⁷ Vö. De Menasce: id. m. 63.

¹⁸ Természetesen a *gyw'k* szó általános 'hely' értelemben is használatos, s így lakatlan helyet is jelölhet. Azonban ez nem érinti azt a kérdést, hogy mi a *gyw'k* szónak mint közigazgatási egységet jelölő kifejezésnek a jelentése.

ban és tartományban» (MM II M36 R 2); *myčrym p'dgws* «Egyiptom tartomány (MM III d 7); *pd hrw šhr w rwdyst'g* «minden országban és körzetben» (MM III b 159); *pd hrw šhr 'wt p'dgws* «minden országban és tartományban» (MM III o 12); *'ndr 'wyst'm 'y hwjyst'n w šhryst'n čy byl'b'd* «Xuzistān tartományban és Bēlāšād tartományi fővárosban» (MM III c 25—27). E közigazgatási egységeknek felelnek meg a *šahrdār*, *pādgōspān* (Šāhpuhr KZ parth. *hštdry W ptykwspn*) és *ōstāndār* méltóságnevek. Végeredményben tehát a közigazgatási szervezet hierarchiája a következő tagokat foglalja magába: *šahr*, *pādgōs*, *avistām* (*ōstān*, *istān*), *rōdistāy* (*rōstāy*), *tasūy*, *dēh*, *gyāy*.

Nagyon valószínű, hogy e megjelölések részben átfedik egymást, vagy egyenesen párhuzamosak egymással. Nem világos elsősorban a *šahr*, *pādgōs* és *ōstān*, másrészt pedig a *rōstāy* és *tasūy* egymáshoz való viszonya. Az örmény *ostan* 'der Krone angehöriges Land od. Stadt' jelentése alapján arra lehetne gondolni, hogy a Sāsānida Államban *ōstān* legalábbis eredetileg «királyi föld»-et, azaz közvetlenül a királyi birtokigazgatás kezében levő területet vagy annak valamilyen közigazgatási egységét jelentette. Több adatunk van arra, hogy az *ōstān*-ok *tasūy*-okra voltak osztva: A *Šād-i-Pērōz ōstān* 5 *tasūy*-ra, a *Šād-i-Bahman ōstān* 4 *tasūy*-ra tagolódt.¹⁹ Ez arra mutathat, hogy a *tasūy* a királyi birtokterületnek volt eredetileg valamilyen egysége, nem pedig a *rōstāy*-nak kisebb része, mint később az arab hódítás után. Emellett szól az a feltűnő jelenség is, hogy egyes tartományok, mint pl. Ašaršahr, részben *rōstāy*-okra, részben *tasūy*-okra voltak osztva: így Ašaršahr 13 *rōstāy*-ra és 4 *tasūy*-ra tagolódt.²⁰ A számarány ebben az esetben kizárja azt a lehetőséget, hogy a *tasūy* a *rōstāy*-nak része lett volna.

Fel lehetne tehát tenni, hogy e bonyolult közigazgatási terminológia a királyi birtokok és a nagybirtokos arisztokrácia földjeinek részben párhuzamos szervezeti egységeit jelölte. Így arra gondolhatunk, hogy legalább is a sāsānida kor elején az *ōstān*-ok a királyi birtokok szervezeti egységei voltak *tasūy* alegységeikkel együtt. Az arisztokráciának használatra átengedett vagy ajándékozott «királyi föld» viszont *rōstāy*-okra tagolódt (vö. pl. egy ilyen *rōstāy* ajándékozását a Kārnāmaγban VIII. 19: *WZK gyw'k lwst'k-y PWN srd'lyh Wtkkhw' dyh 'wbs d't* és (Ardašir) ezen a helyen egy körzetet katonai parancsnoki és nemzetségtői birtokul nekik adott»), nagyobb szervezeti egysége pedig a *pādgōs* volt. A *šahr* azokat az országrészeket jelölhette, amelyeket az uralkodóház tagjai, a királyi hercegek, a *šāh* címet viselő *šahrdār*-ok kormányoztak. A *šahr*, *pādgōs* és *ōstān* tehát egymás mellett álló, különböző jogi helyzetű közigazgatási egységek lehettek eredetileg. A sāsānida kor folyamán azonban a birtokviszonyokban számos változás történt, s az eredeti tartományi felosztás is megváltozhatott. Ez lehet a magyarázata annak, hogy egyes tartományokban *rōstāy*-ok és *tasūy*-ok egymás mellett szerepelnek, s hogy ugyanabban a tartományban a *pādgōspān* mellett egyidejűleg *ōstāndār*-t is találunk.

Az istanbuli feliratban szereplő származási hely megjelölés szempontjából a fentebb ismertetett adatokból elsősorban azt kell kiemelnünk, amely szerint a *rōstāy*-ok királyi ajándékként a perzsa arisztokrácia birtokaivá válhattak. A feliraton szereplő Hordādban ugyanis az apa nevének feltüntetése alapján bizonyára előkelő perzsát kell látnunk, aki így földbirtokkal is rendel-

¹⁹ J. Marquart: *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*. Berlin 1901. 22, 26, 41.

²⁰ Marquart: id. m. 74.

kezett. Ebben az esetben pedig a *rōdistāy* megjelölése elegendő volt a származás meghatározására, amennyiben az részben vagy egészben azonos lehetett az elhunyt birtokával. Valószínűleg nem véletlen tehát, hogy a nagyobb közigazgatási egység megnevezése hiányzik a származási hely megjelölésénél, a családi birtokot jelentő *rōdistāy* megnevezése a perzsa előkelő szempontjából teljesen elégséges lehetett.

A tartomány nevének mellőzése természetesen megnehezíti a *člk'n rōdistāy* azonosítását. De Menasce a nevet mintegy magától értetődően *Čarkān*-nak olvasta, és az Ušrūšānában fekvő Čarqānnal azonosította, *hšt dēh*-et viszont *Ašt*-nak olvasva a Farjānában fekvő Aštban vélte megtalálni. Sajnos mindkét azonosítás egyformán lehetetlen, mert egyrészt sem Ušrūšāna, sem Farjāna nem tartozott sohasem a Sāsānida Birodalomhoz, másrészt pedig elképzelhetetlen, hogy egy *rōstāy* az egyik tartományhoz, a területén fekvő falu pedig egy másik tartományhoz tartozzék. Szerencsére az azonosításra más lehetőség is kínálkozik. Legelőször is meg kell jegyeznünk, hogy a *člk'n* alaknak több értelmezése is lehetséges, éspedig *Čar(a)yān*, *Čal(a)yān*, *Zar(a)yān*, *Zal(a)yān*. Ha a *Čalayān*, *Zalayān* alakból indulunk ki, akkor e helynevet összevethetjük a Sīstānban fekvő *Čālakān*-nal (*j'lk'n*, *š'iq'n*, *jh'lk'n*).²¹ Egy másik azonosítási lehetőséget nyújt a *Zargān* alak, amelyet a Fārs-ban, Istaḥr tartományban fekvő *Zarqān*-nal, ma *Zirgān*-nal azonosíthatunk.²² Az utóbbi lehetőség kétségtelenül kézenfekvőbb, mert valószínűbb feltennünk egy Fārsból származó perzsának, mint egy sīstāni előkelőnek a jelenlétét Bizáncban. Az a feltevés, hogy az elhunytban egy Fārsból származó szorosabb értelemben vett perzsa előkelőt kell látnunk, összhangban van nevének alakjával is.

Ha így *Zargān* vagy *Zirgān rōdistāy*-ot nagy valószínűséggel Fārsban, Istaḥr tartományban kereshetjük is, *Xišt* vagy *Ašt* falunak a meghatározása csaknem kilátástalan feladat. A Sasanida Állam faluneveit ugyanis csak nagyon kevésbé ismerjük, szinte csak véletlenül maradt fenn egyik-másik, s így éppen *Zirgān rōdistāy* feltehető területének régi faluneveit sem tudjuk meghatározni. Fārsban ugyan ismeretes egy *Xišt* helység, amely Zirgāntól több mint 100 km-re Ny-ra fekszik. Ez a távolság túl nagy ahhoz, hogy *Xišt* Zirgān körzetébe tartozhatott volna.²³ Így csak annyi látszik valószínűnek, hogy *Xišt* (vagy *Ašt*) valahol Šīrāz és Istaḥr között feküdhett.

A felirat 2. sora még több nehézséget rejt magában. Kérdéses mindjárt a sor elején az *'YK* kötőszó értelmezése. De Menasce ezt 'ahol' jelentésűnek fogja fel, ami önmagában véve lehetséges volna, de akkor a mondat tartalmát *Xišt* helységekre kellene vonatkoztatnunk, azonban ez már önmagában is valószínűtlen, az *'D*-dal kezdődő mondat tartalma pedig egyenesen kizárja ezt a lehetőséget. Így legvalószínűbben arra gondolhatunk, hogy az *'YK* kötőszó itt az előzővel csak egészen laza kapcsolatot létesít, és 'mert, amennyiben, ugyanis' jelentésben szerepel.

A következő szónál De Menasce *III* és *'y [ē = I]* olvasatok között ingadozik. A *III* olvasat kevésbé valószínű, mert ebben az esetben a harmadik számjelnek az első kettőnél nagyobbak kellene lennie, és a sor alá kellene nyúlnia. Az *'y* olvasat lehetséges, azonban meggondolandó, hogy feltehető-e egyrészt a könyvpehleviben az 'egy' számnévnek ilyen fonétikus írása, másrészt kérdé-

²¹ V. Minorsky: *Hudūd al-'Ālam*. London 1937. 110, 344.

²² P. Schwarz: *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen*. 1896–1929. 25; Minorsky: *id. m.* 128, 379.

²³ P. Schwarz: *Iran im Mittelalter*. 36.

ses, hogy az V. század elején számolhatunk-e már olyan általánosan az $-ēv > -ē$ változással, hogy az már az archaizáló irodalmi orthográfiában is tükröződött volna. Bizonyára mindkét kérdésre nemmel kell válaszolnunk. A III. századi hangállapotot tükröző manicheus orthográfiában az 'egy' számnév írásképe 'yw, s ez világosan mutatja, hogy hangalakja a pārsīy orthográfia kialakulása idején még feltétlenül $ēv$ volt. Ha tehát a pehleviben volt egyáltalán fonétikus írása e szónak, akkor az csak 'yw lehetett. Elméletileg ugyan számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a szó írásképe idők folyamán változáson ment keresztül, hogy azonban ez már 400 körül bekövetkezett volna, aligha tehető fel. A többi $-ēv$ végződésű szavak, mint pl. *grēv* (*glyw*), orthográfiájának változatlan megőrzése a pehleviben egyenesen valószínűtlenné teszi ezt a feltevést. Mindezek a nehézségek megoldódnak, ha a *ddd* írásképet *HD*-nak olvassuk, amely az $ēv$ 'egy' szó arameus ideogrammja a pahlavíyban, és amely az *ēvay* szó *HDwk'* írásképeben a pehleviben is előfordul. Itt tehát nyilvánvalóan ugyanolyan esettel állunk szemben, mint a *ZY* szó esetében, amelynek írásképe olyan átalakuláson megy keresztül, hogy a könyvpehleviben végül már *y*-nak is olvasható, s ez az olvasat meg is felel a *ZY* valóságos kiejtésének. A *HD* szó írásképe is a könyvpehleviben már 'y'-nak is olvasható, s ez fedi a szó késői hangalakját. Nyilvánvaló azonban, hogy írástörténeti szempontból mindkét esetben csak a *ZY* és *HD* olvasatok jönnek számításba.

A *hw'styglyh* szót De Menasce helyesen hozta kapcsolatba a manicheus perzsa *xw'styy* 'Friedlichkeit; Wohlfriedenheit' és *xw'stwrz*, *xw'stygr* 'die Wohlfriedenheit bewirkend' szavakkal, azonban az általa olvasott *hw'st'lyh* alakot nem tudta megmagyarázni. A szó képzése egyszerre világossá válik azonban, ha a szót a javasolt módon olvassuk, ami természetesen szintén lehetséges. Ebben az esetben csak az írásmód feltűnő, amennyiben *-glyh* helyett *-klyh* orthográfiát várhatnánk. Azonban feliratunk ezen kívül még két másik példát is nyújt az ilyen «fonétikus» írásra. Az egyik a *hwld't* név, amelynek írásképe a könyvpehleviben *hwrd't'*, egy gemmán pedig *hwrd't'*,²⁴ történeti orthográfiája viszont **hrwt't* lenne. A másik az **mwlc'd* igealak, amelynek végződése a könyvpehleviben *-t'* alakban jelenik meg. Így a *-glyh* írás *-klyh* helyett a feliratban nem különösebben feltűnő. Nem teljesen kizárt az sem, hogy a *dd = yg* írásban az eredeti *yk* betűkapcsolatnak olyanféle elkorcsosulásával állunk szemben, mint a könyvpehleviben az *-yk* végződés esetében.

A *hw'styglyh* szó jelentése és etimológiája világos. Az alapszó óiráni **āxšti-* (vö. avesztai *āxštay-* 'Friede, Friedensvertrag; Übereinstimmung, Einklang mit —'), amely az óiráni **hu-* vagy **xvā-* 'jó' szóval van összetéve. A szó jelentését és etimológiáját biztosítja a man. perzsa *'vr pd* ''št 'y hm'g *xw'styh* «ide békességre, (Te) aki teljesen jóbékesség (vagy)» és a *pd xw'styh 'wd pd r'styh gwptn* «békésen és igazságosan beszélni» kifejezés (MM II 317).²⁵ A *xvāštīh* alapszóhoz járult a *kar/gar* 'tevő, csináló' szó, úgyhogy a *xvāštīgar* összetétel jelentése 'békességen munkálkodó'. Érdemes utalni arra, hogy a *xvāštīh* szó úgyszólván a manicheus vallás, *xvāštīgar* pedig a manicheusok megjelölésévé vált.²⁶ Ha talán túlzás volna is e kifejezés használatából az istanbuli

²⁴ A. Mordtmann: ZDMG 18 (1864) 9.

²⁵ Ezeket a szövegösszefüggéseken nyugszik a man. perzsa *xw'styh* szó értelmezése, nem pedig pusztán Salemann és Henning tekintélyén, mint De Menasce: id. m. 64 állítja.

²⁶ F. C. Andreas—W. Henning: Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan. II. SPAW Phil.-hist. Kl. 1933. Nr. 7—9. Berlin 1933. 317.

feliratban arra következtetni, hogy az elhunyt manicheus volt, a szó minden-
esetre bizonyos mértékben vallásos szférára utal. A *χῡᾱṣṡiγariḥ* alak a *χῡᾱṣṡiγar*
abstractuma, jelentése tehát 'békességen való munkálkodás'. Így a 2. sor első
részét a következőképpen értelmezhetjük: «(Mert) egy éven át (jó) reményben
békességben való munkálkodást fejtett ki».

A 2. sor második felének mondattani szerkezete világos: 'D . . . PWN
lwm BYN YḤWWNt «mialatt . . . Rómban volt». A *lwm* orthográfia *hlwm*
helyett feltűnő. Igaz ugyan, hogy De Menasce a Nagy Bundahišnból (33, 27)
tudott egy *lwm* alakot idézni, azonban ez lehet torzult, hibás alak is, úgyhogy
semmit sem változtat azon a tényen, hogy Róma ill. később Bizánc nevének
a középperzsában használt standard alakja *hlwm* volt. Így inkább arra gon-
dolhatunk, hogy a *lwm* alak használata az istanbuli feliratban a bizánci görög
kiejtés pontosabb ismeretén alapszik. Hogy *Rōm* alatt a feliratban Bizáncot
kell értenünk, azt kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy a temetkezés
Bizáncban került elő.

Így csak a *b'lwt' ZY msydy ZY l'st' pyl(w)č* kifejezés marad egyelőre
problematikus. Az aligha lehet kétséges, hogy e kifejezés azt határozza meg
közelebbről, milyen minőségben tartózkodott az elhunyt Bizáncban. A kifeje-
zés második része a jól ismert *rāst* 'igaz' és *pērōz* 'győzelmes' szavakból áll.
E két szót lehetne egy összetett *Rāst-Pērōz* személynévnek is értelmezni. Ebben
az esetben az egész kifejezés jelentése a következő volna: «Rāst-Pērōz *b'lwt'*
ZY msydy-jaként». E magyarázat ellen szól az a körülmény, hogy a feltehető
Rāst-Pērōz név után sem származás megjelölés (patronymikon), sem méltó-
ságnév nem áll, márpedig *Rāst-Pērōz*-nak a szövegösszefüggésből követke-
zettel magasabb rangú személynek kellett lennie az elhunytnál. Így valószí-
nűbb, hogy a *rāstpērōz* szót az előtte álló kifejezés jelzőjének kell tekintenünk.

Ami az első két szót illeti, ezek írásképe idegen eredetre mutat. A *msydy*
szót ugyan lehetne esetleg *masi*-nak olvasni és *masih*-nak értelmezni, s ez a
mas 'nagy' szó abstractuma volna. E magyarázat ellen szól azonban a
hw'styglyh szó orthográfiája, azonkívül jelentéstani nehézségek is adódnak. Így
számolnunk kell azzal, hogy mind a *b'lwt'*, mind a *msydy* szó idegen eredetű.
Mint hogy a felirat Bizáncban készült, s mivel bizánci (római) hatás már a fel-
irat eddig tárgyalt részében is megállapítható volt, kézenfekvő e két szó ere-
detét is a görögben vagy a latinban keresnünk.

A *b'lwt'* szót a görög *βουλευτής* 'tanácsos' szóval vethetjük össze, amely
a Talmudban *bwlwṡws*, *bwlbwṡs*, *bwlwṡs*, többesben *bwlwṡty*, a szírben
bwlwṡs, *bwlwṡ'*, *blwṡ'* alakban fordul elő mint görög jövevényszó. A perzsa
b'lwt' alak elég jól beleilleszkedik e jövevényszó orthográfiái változatainak
sorába, csupán az első szótag visszaadása feltűnő. Azonban a magánhangzók
visszaadásában a középperzsában sokszor elég nagy eltérések figyelhetők meg.
Így *Apameia* Šāhpuhr KZ feliratának párthus változatában 'pwmy' alakban
(*Aβumīya*), *Pannonia* a középperzsa változatban [*pn*]dnj'y (*Panniniya*),
Mopsuestia ugyancsak a középperzsa változatban *m'msstj'y* (*Mamsistiya*)
alakban fordul elő. Utóbbi átírás jó párhuzama a *βουλευτής* szó perzsa *b'lwt'*
(*baloda*, esetleg *balafta*) megfelelésének.

Ha helyes a *b'lwt'* szó fentebbi magyarázata, akkor a *msydy* alakban is
kézenfekvő valamilyen görög kifejezést keresnünk. Ha a szót *masīdi*-nek vagy
mesīdi-nek értelmezzük, akkor a görög *μεσίδιος* 'közvetítő' melléknévvel vet-
hetjük össze. Így a *b'lwt' ZY msydy* kifejezés 'közvetítő tanácsos'-nak fordít-
ható, az egész második sor értelmezése pedig a következő lesz: «(Mert) egy éven

át (jó) reménységben békességen való munkálkodást fejtett ki, mialatt igaz (és) győzelmes közvetítő tanácsos volt Bizáncban».

A *βουλευτῆς μεσιδίου* méltóságnevet a korra vonatkozó görög forrásokban ez ideig nem sikerült kimutatni. Ha tehát helyes az istanbuli felirat *b'lv'w' ZY msydy* kifejezésének fentebb javasolt magyarázata, akkor a görög eredeti megjelölést egy egyszeri méltóság elnevezésének kell tartanunk, amely sohasem vált rendszeres elemévé a bizánci államapparátusnak. Bármi volt is a «közvetítő tanácsos» funkciójának tartalma, ez a megjelölés szemmel láthatólag szervesen összefügg az előző mondat «békességen való munkálkodást fejtett ki» kifejezésével. Minthogy a feliratban a kereszténységre (esetleg a manicheizmusra) utaló elemek figyelhetők meg, feltehető, hogy az elhunyt békességre irányuló, közvetítő tevékenysége elsősorban vallásos vagy egyházi kérdések rendezésére irányult. Konkréten arra gondolhatunk, hogy Hordād, Őhrmizdāfrīd fia, aki maga is keresztény vagy a kereszténységhez közel álló perzsa előkelő volt, hivatalosan abból a célből tartózkodott Bizáncban, hogy ott a két ország között fennálló vallásos kérdések megoldásában békítő, közvetítő tanácsosként működjék közre.

A fenti magyarázatok alapján az egész feliratnak következő értelmezését adhatjuk:

1. sor «Ez a sír Hordād, Őhrmizdāfrīd fia számára van — hogy az Úr bocsásson meg neki — Ērān šahr-i lakóhelyről, Zargān körzetből, Xišt községből;
2. sor (mert) egy éven át (jó) reménységben békességen való munkálkodást fejtett ki, mialatt igaz (és) győzelmes közvetítő tanácsos volt Bizáncban».

III

A felirat lelőhelye, leletkörülményei és tartalma parancsolólag követelik a történeti magyarázatot. Ezt De Menasce is érezte, s részletesen áttekintette azokat a történeti adatokat, amelyek perzsa követekről, kémekről, emigránsokról tudósítanak Bizáncban vagy bizánci területen. Ezek közül a történeti adatok közül azonban egyik sem hozható kapcsolatba az istanbuli felirattal.

Ha e nehézségek ellenére megkíséreljük a felirat történeti hátterét megvilágítani, akkor legelőször is keletkezési idejét kell pontosabban meghatározunk. Mint említettük, erre vonatkozólag De Menasce elfogadta A. Grabarnak azt az érvelését, amely szerint a temetkezés 430-nál, a theodosiusi fal építésénél nem lehet későbbi. Ez az érvelés helyesnek látszik, csak a theodosiusi fal építésének időpontja szorul helyesbítésre. Egy újabb munkájában Grabar a theodosiusi fal építését a 413–440 körüli időkre teszi.²⁷ Valójában a történeti források adatai kétségtelenné teszik, hogy a theodosiusi fal építése két részletben történt: 413-ban építtette Anthemius a várost a szárazföld felől védő falat, míg a tenger felőli fal felépítése Cyrus nevéhez fűződik és 439-ben történt.²⁸ A középperzsa felirat szempontjából természetesen az első időpont

²⁷ A. Grabar: *L'âge d'or de Justinien. De la mort de Théodose à l'Islam*. Paris 1966. 83. Ismeretét *Szilágyi J. Gy.* barátom szívességének köszönhetem. *Grabar* kissé túlbecsüli II. Theodosius személyiségét, amikor azt írja: «Vraisemblément, c'est à la suite du sac de Rome par Alaric, en 410, que Théodose II décida de protéger sa capitale du Bosphore par une enceinte nouvelle . . .». II. Theodosius 410-ben 10 éves volt!

²⁸ Ld. pl. E. Stein: *Geschichte des spätrömischen Reiches*. I. Wien 1928. 376, 440 további irodalommal.

jelent a *terminus ante quem*-et, még akkor is, ha az építkezés 413-ban esetleg nem fejeződött be. Így a felirat keletkezését mindenképpen 413 elé kell tenünk.

Ugyanakkor viszont epigráfikai szempontból a feliratot ennél sokkal korábbi időbe aligha tehetjük, minthogy benne a kurzív írás már teljes kifejelettségében áll előttünk. Továbbá az elhunyt keresztény volta vagy a kereszténységhez való közel állása s ugyanakkor hivatalos békítő, közvetítő megbízatása Bizáncban csak olyan években képzelhető el, amelyekben egyrészt a Sāsānida Birodalomban a keresztények helyzete kedvező volt, másrészt pedig Bizánc és a Sāsānida Állam között barátságos kapcsolatok álltak fenn. Így eleve kizárhatjuk II. Šāhpuhr uralkodásának korszakát (309–379) és II. Ardašir uralkodási idejét (379–383). A keresztények helyzetében javulás csak III. Šāhpuhr alatt (383–388) következett be, s ugyanakkor történt meg a békekötés a Kelet-Római Birodalom és a Sāsānida Állam között. A békés viszony és a jóindulat a keresztények iránt tovább tartott IV. Varhrān és I. Yazdgird alatt is (388–399, ill. 399–420).²⁹ Így tehát olyan viszonyok, amelyek között az istanbuli felirat létrejötté elképzelhető, a 383-tól 413-ig terjedő periódusban tehető fel.

Kétségtelen azonban, hogy még ez a három évtizedre terjedő időszak is tovább szűkíthető. A történeti források világos tanúbizonysága szerint ugyanis éppen a 408–413 közötti években a Kelet-Római Birodalom és a Sāsānidák között olyan jó viszony alakult ki, amilyenre a két állam történetében korábban példa nem volt.³⁰ Mind bizánci, mind keleti források arról tudósítanak, hogy Arcadius császár végrendeletében I. Yazdgirdot tette meg a még kiskorú II. Theodosius gyámjává.³¹ A bizánci történeti források szerint éppen Yazdgird fellépésének és nyomásának volt köszönhető, hogy az Arcadius halálakor még csak 8 éves Theodosius minden nehézség nélkül léphetett apja örökébe. Ezek az események élénk kapcsolatokat hoztak létre a kelet-római és a sāsānida udvar között: *μεταξὺ Ῥωμαίων καὶ Περσῶν συνεχεῖς αἰεὶ πρὸς βεβαίαι γίνονται* — írja e korszakról Sókratés (7,8). A bizánci és a keleti források egyaránt kiemelik, hogy ezek az évek a Sāsānida Birodalomban a kereszténység széles körű elterjedését eredményezték. Ktésiphónban nagy keresztény templom épülhetett, 410-ben a Sāsānida Birodalom keresztényei Seleukeiában egy a Római Birodalomból való püspök vezetése alatt tartott zsinaton első ízben alakíthatták ki átfogó szervezetüket. I. Yazdgird keresztény főpapokat alkalmazott fontos kül- és belpolitikai küldetésekre és tárgyalásokra. Nyilván a keresztényeknek ez a pártfogása tükröződik a Yazdgirdra vonatkozó ellenséges zoroasztriánus hagyományban, amely nevéhez a *bazaykar* 'bűnös' jelzőt ragasztotta. Ugyanakkor a keresztények szemében Yazdgird egy egykorú forrás szerint «a jó és kegyesszívű Yazdeger király, a keresztény, az áldott a királyok között . . .» volt.³²

Ezeknek az adatoknak alapján jogosultnak tarthatjuk Theophanésnek ezekről az évekről adott összefoglaló jellemzését: *καὶ ἦν εἰρήρη ἀναμεταξὺ Ῥωμαίων καὶ Περσῶν, μάλιστα τοῦ Ἀντιόχου πολλὰ ὑπὲρ Χριστιανῶν γράφοντος. καὶ οὕτως ἐπλατύνθη ἐν Περσίδι ὁ χριστιανισμὸς, Μαροῦθᾶ, τοῦ ἐπισκόπου Μεσο-*

²⁹ Vö. Th. Nöldeke: *Geschichte der Perser und Araber*. 70 skk.

³⁰ Ld. E. Stein: id. m. 376.

³¹ Vö. E. Stein: id. h. 1 jz-tel; Nöldeke: id. m. 76.

³² Ld. minderre Nöldeke: id. m. 75.

ποταμίας, μεσιτεύοντος (A. M. 5900). A tudósításban szereplő Antiochos körül egész legenda szövődött a bizánci történeti hagyományban. Theophanés (i.h.) és Zónaras (XIII, 22) elbeszélése szerint Yazdgird Arcadius halála után eunuchjai közül Antiochost küldte a kelet-római udvarba, hogy ott őre és gondviselője legyen a gyermek Theodosiusnak. Antiochos a *praepositus sacri cubiculi* méltóságában több éven át nagy befolyással rendelkezett a kelet-római udvarban, míg azután Theodosius házasságkötése alkalmából hivatalától felmentették, és Chalkédonban egy kolostorba tették, ahol nemokára meghalt.³³ Minthogy Synesios (ep.110) tanúbizonysága szerint Arcadius udvarában már 405-ben volt egy idősebb Antiochos mellett egy fiatalabb Antiochos, aki jelentős befolyást gyakorolt a császárra, s aki minden valószínűség szerint azonos a 408-tól kezdve Theodosius mellett működő Antiochos eunuchal, kétségtelennek látszik, hogy Antiochos története ebben a formában nem fedheti a valóságot.

Ezen a ponton felmerül a kérdés, melyek a bizánci források Yazdgird és Antiochos köré font történeteinek valóságos elemei. Az egész elbeszélésből a valósággal összeegyeztethetetlenek voltaképpen csak az az állítás látszik, amely szerint Antiochost Yazdgird személyes képviselőjeként küldte Bizáncba, s az ott hivatalos perzsa megbízottként működött. Ennek ellene szól egyrészt az a tény, hogy Antiochos minden valószínűség szerint már Arcadius alatt is a császári udvarban működött, másrészt pedig az a mód, ahogy hatalmától megfosztották. Ha ugyanis Antiochos Yazdgird személyes képviselőjeként tevékenykedett volna Bizáncban, akkor legfeljebb visszaküldhették volna Yazdgirdhoz, azonban semmi esetre sem zárhatták volna kolostorba. Ha Antiochos Yazdgirdnak valóban személyes képviselője lett volna, akkor félreállítása bizonyára a kelet-római — sāsánida jó viszony megromlását idézte volna elő. Ez azonban csak jóval később következett be, amikor élete végén Yazdgird a keresztények üldözésére kényszerült.

Ezzel szemben viszont történeti ténynek tekinthetjük, hogy Yazdgird valamilyen formában garantálta a kelet-római trónt II. Theodosiusnak, vagy legalábbis diplomáciai nyomást gyakorolt Theodosius érdekében Arcadius halála után, baráti jóviszonyt tartott fenn a Kelet-Római Birodalommal a 408 utáni években, a kereszténység terjedését országában elősegítette, s a perzsa és a kelet-római keresztények közötti kapcsolatokat megengedte, szoros diplomáciai kapcsolatokat tartott fenn Bizánccal, ahol esetleg állandó képviselője is volt és keresztényeket is alkalmazott fontos kül- és belpolitikai feladatokra. Mindezek a történeti tények a 408—413 években megfelelő lehetőséget biztosítanak az istanbuli pehlevi sírfelirat keletkezésére. II. Xusrő trónra kerülésének periódusát kivéve aligha van a bizánci—sāsánida kapcsolatoknak ezen kívül olyan korszaka, amikor egy perzsa «közvetítő tanácsos» huzamosabb ideig békítő tevékenységet fejthetett ki Bizáncban.

Visszatérve most Antiochos kérdésére, rá kell még mutatnunk arra a lehetőségre is, hogy a vele kapcsolatos történet esetleg nem pusztán tévedés vagy kitalálás. Az ugyanis valószínűnek látszik, hogy Yazdgird Arcadius halála után tényleg küldött Bizáncba állandóbb jellegű diplomáciai képviselőt II. Theodosius támogatására. Az istanbuli felirat, amely a leletkörülmények alapján következettve 413 előtt, a történeti helyzetet figyelembe véve pedig a 408 utáni években keletkezhetett, azt mindenesetre bizonyítja, hogy egy perzsa

³³ O. Seeck: PWRE I. Stuttgart 1894. Sp. 2491—2 s. v. Antiochos No. 52.

előkelő legalább egy évig «közvetítő tanácsosként» tevékenykedett Bizánuban ebben az időben. Minthogy a történeti forrásokban nem maradt fenn ennek a perzsa diplomáciai képviselőnek a névsora, kézenfekvő arra gondolni, hogy az V. század folyamán Yazdgird diplomáciai képviselőt a gyermek II. Theodosius udvarában Antiochos személyéhez kapcsolták, aki a császári udvar politikájára hosszú időn át jelentékeny befolyást gyakorolt s aki a bizánci—perzsa jóviszonynak a császári udvar érdekében maga is tevékeny elősegítője volt.

Talán még az sem lehetetlen, hogy maga Antiochos terjesztett olyan híreket, hogy ő a sásánida uralkodó megbízásából tevékenykedik szinte mindenható gyámként II. Theodosius mellett. Azokban az években, amelyekben Yazdgird támogatása létfontosságú volt a császári udvar számára, Antiochos helyzetét és befolyását egy ilyen hiedelem jelentékenyen megszilárdíthatta.

Rá kell mutatnunk azonban arra, hogy O. Seecknek és E. Steinnek Antiochosra vonatkozó prosopográfiai elgondolása bizonyos mértékben ellentétben áll Theophanés adataival. Theophanés ugyanis 3 helyen említi Antiochost, és pedig először az 5900. évnél (= 407. szept. 1—408. szept. 1). Ebben az évben érkezik szerinte Antiochos Bizánuba. Másodszor az 5905. évnél szerepel Antiochos (= 412. szept. 1—413. szept. 1). Theophanés itt már halálát vagy eltávolítását (esetleg eltávozását) közli.³⁴ Antiochos harmadik említése az 5936. évnél (= 443. szept. 1—444. szept. 1) történik, ahol Theophanés elbeszéli Antiochosnak, a *praepositus*-nak és *patricius*-nak az eltávolítását. Nyilvánvaló, hogy Theophanés adatai ellentmondanak egymásnak, s nehezen vonatkoztathatók egy Antiochosra. Maga Theophanés szemmel láthatólag nem azonosította az első és második helyen említett Antiochost a harmadik helyen szereplővel, mert az első «Antiochos, a perzsa» néven, a másodikat pedig «Antiochos, a *praepositus* és *patricius*» megjelöléssel említi. Zónaras, aki Theophanést is használta, hallgat a perzsa Antiochos haláláról vagy eltávolításáról, viszont Antiochosnak, a *praepositus*-nak a félreállítását Theodosius házasságkötésének időpontjába teszi, ami azonban Theophanés szerint az 5911. évben (= 418. szept. 1—419. szept. 1) történt. Zónaras tehát a perzsa Antiochost szemmel láthatólag Antiochossal, a *praepositus*-szal azonosította.

Mindenesetre, ha a Theophanésnél szereplő két Antiochost azonosítjuk, akkor igen nehezen lehet megmagyarázni, hogyan jött létre eltávolításának három különböző időpontja a történeti forrásokban. A különböző tudósítások zavarossága könnyebben érthető, ha feltesszük, hogy valóban volt egy perzsa Antiochos is, aki Yazdgird képviselőjében 407/408-tól 412/413-ig tartózkodott a kelet-római udvarban. Ebben az esetben is megmarad még az ellentmondás Antiochos, a *praepositus* eltávolításának Theophanéstól és Zónarastól közölt két időpontja között (443/444 ill. 418/419), amelyek túlságosan távol esnek egymástól, hogysen eltérésük egyszerű tévedéssel volna magyarázható. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy Antiochos *praepositus* félreállításának Theophanéstól közölt időpontja egybeesik Chrysaphios hatalomra jutásával,³⁵ aki sok tekintetben Antiochoshoz hasonló szerepet játszott a következő években Theodosius mellett. A 443/444. év tehát könnyen létrejöhett — mint logikus történeti konstrukció — Antiochos eltávolítása időpontjául. Mert a

³⁴ A görög kifejezés mind a három értelmezést megengedi.

³⁵ Ld. erre E. A. Thompson: A History of Attila and the Huns. Oxford 1948. 99—100.

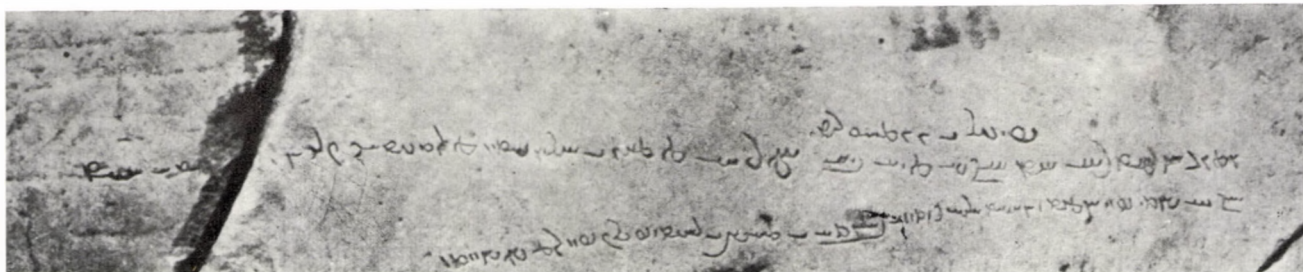
valóságban nehezen képzelhető el, hogy Antiochos egészen 443-ig megőrizte volna befolyását a császári udvarban. Közben ugyanis Theophanés utalása szerint (az 5905. évnél) Pulcheria is kezében tartotta egy ideig az ügyek irányítását. Így van bizonyos belső valószínűsége Zónaras adatának, hogy Antiochosnak, a *praepositus*-nak a bukása Theodosius házasságkötésének időpontjában következett be. 443/444-ben Chrysaphiosnak elsősorban Kyros és Pulcheria befolyása ellen kellett küzdenie, ami világosan mutatja, hogy Antiochosnak jóval korábban kellett megbuknia.

Bárhogy ítéljük is meg Antiochos félreállításának időpontját — a források elégtelensége a kérdés egyértelmű megoldását nehezíti teszi —, az mindenestre valószínűnek látszik, hogy a *praepositus* és *patricius* Antiochos mellett, akinek szerepe a császári udvarban hozzávetőleg 405-től 418/419-ig tartott, volt egy «perzsa» Antiochos is, aki Yazdgerd képviselőjében 408-tól 412-ig tartózkodott a kelet-római fővárosban. Ugyanebből az időszakból származik az istanbuli középperzsa felirat is, amely feltehetőleg a Yazdgerd által 408-ban Bizáncba küldött perzsa követség és diplomáciai képviselő egyik tagjának emlékét örökíti meg. Hogy e perzsa követség jórészt keresztényekből vagy a kereszténységhez közel álló személyekből állt, azt Bizánuban végzendő munkája és feladata jól érthetővé teszi. Az istanbuli középperzsa felirat minden valószínűség szerint e perzsa követség bizánci működésének becses történeti emléke.

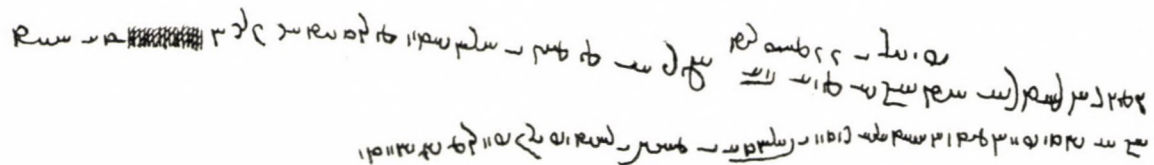
[Korrektúra-jegyzet. — Tanulmányom nyomdába adása után vált számomra hozzáférhetővé H. S. Nyberg: L'inscription pehlevie d'Istanbul (Byzantion 38 (1968) 112—122, a szám a rajta olvasható megjegyzés szerint 1968. dec. 28-án jelent meg Bruxelles-ben) c. tanulmánya, amely szintén a J. P. De Menasce által közzétett istanbuli középperzsa felirat magyarázatával foglalkozik. Nyberg kétségtelen érdeme, hogy a felirat keresztény jellegét helyesen felismerte, a részleteket illetően azonban a felirat általa adott olvasása és magyarázata hátralepést jelent De Menasce publikációjához képest. Nyberg a feliratnak következő értelmezését nyújtja: «Le fils de Hormezd-āfrīd: (1) Ce tombeau est pour le bienheureux — que le Seigneur l'ait en miséricorde! — qui était du pays d'Éran-chahr, du district de *Tcharakan, du village de *Acht, (2) qui pendant 60 ans — espérant que notre Sauveur Messie le Juste le marquerait de son sceau — fut prêtre à Rome (= Byzance, Constantinople).» Mint e fordításból látható, Nyberg sem ismerte fel a *pswl ZY ʾwhrmzdʾplyt* kifejezés utólagos betoldás jellegét, s ennek következtében a felirat szerkezetére vonatkozólag sem juthatott helyes eredményhez. Így egy olyan sírfelirat-szöveget kapott, amelyben az elhunyt nincs megnevezve, holott a felirat egyéb életkörülményeit elég részletesen felsorolja. Ezenkívül a felirat elején ott áll összefüggés nélkül az «Öhrmizdāfrīd fia» kifejezés, amelynek így önmagában semmi értelme sincs. Nehezen érthető, hogy egy olyan éles kritikájú tudós, mint Nyberg, hogyan találhatott kielégítőnek ilyen feliratszöveget.

Az olvasásra és a magyarázatokra vonatkozólag a következőket jegyezhetjük meg:

ʾwhrmzdʾplyt — Nyberg meglepőnek tartja e névben az ālif hiányát a *p* előtt. Valójában azonban, mint erre fentebb rámutattunk, az ālif nem hiányzik, csak ugyanolyan sima vonallal van ábrázolva, mint a név elején. Hogy a *-mzd* és a *plyt* között még egy írásjellel kell számolnunk, azt világosan mutatja az a körülmény, hogy a *d*-t nem egyenes vonal köti a *p*-hez, hanem a *d* után a vonal kétszer is megtörik, majd vízszintesen haladva kapcsolódik a

1. kép. Az Istambul-i középperzsa felirat (T. P. de Menasce után)

2. kép. Az Istambul-i középperzsa felirat autográfiája

p-hez. Nyilvánvaló, hogy a második törés utáni vonalrészt egyenes vonássá egyszerűsödött álif-nak kell tartanunk, mert egyébként a *d*-nek közvetlenül, rövid egyenes vonallal kellene a *p*-hez kapcsolódnia.

hwld't — Nyberg olvasata *hwl't*, amellyel szemben utalnunk a *hwld't* olvasat fentebbi indoklására.

'*YK* — Nyberg úgy gondolja, hogy a kötőszó a vonatkozó névmás *kē* helyett áll mind a két sorban. Az 1. sorban erről semmi esetre sem lehet szó, mert ott az összefüggés a *kū* 'hogy' kötőszót kívánja meg. A 2. sor elején Nyberg magyarázata nagyon megkönnyítené a '*YK* szó értelmezését és a mondat összefüggését az előzővel szorosabbá tenné. Azonban több, mint kétséges, hogy Nyberg feltevése elfogadható. Ez ugyanis azt vonná magával, hogy lényegében véve korai perzsa nyelvállapotot kellene feltennünk már az V. század elején, amelyben *ke* = 'hogy' és 'aki', s így '*YK* = *ke* 'hogy' és *MNW* = *ke* 'aki' egymással összetéveszthető. Erre azonban egyelőre semmiféle támpontunk nincs, s az '*YK* és *MNW* particulák felcserélése még a jóval későbbi pehlevi zsoltároskönyvben sem fordul elő. Így bármennyire tetszetős lenne is, Nyberg feltevését el kell utasítanunk.

MRWH — örvendetes, hogy Nyberg is kitart e mellett az átírás mellett. Sajnálatos azonban, hogy Schaefer és Henning elgondolásaival kapcsolatban nem foglal állást.

BR' — e szót Nyberg egyszerűen kihagyta szövegéből.

'*mwlc'd* — Nyberg olvasata '*mwlc'y*, amelyet 3. szem. sg. coniunctivusnak tart. Ez szerinte párthus forma lenne a közép-perzsában. Az '*mwlc'y* olvasat természetesen lehetséges, azonban párthus igealakok feltevése a középperzsában, s különösen az V. század elején, meglehetősen valószínűtlen és teljességgel bizonyíthatatlan. Kézenfekvőbb az előforduló néhány '-*y* (= '-*d*) végződésű igealakot alkalmi fonétikus írásnak ('-*t* helyett) felfogni. Az '-*y* végződésre vonatkozó fejtegetéseit Nyberg sajnálatos módon W. B. Henning részletes elemzésének figyelembevétele nélkül írta.

m'n ZY 'yl'n štr' — Nyberg helyesen vette észre a *mān* szó használatának különös voltát ebben az összefüggésben. Bizonyára igaza van abban is, hogy a *man* szónak a feliratban megfigyelhető használata csak valamilyen idegen hatással magyarázható. Az az elgondolása azonban, hogy itt az olyan szír kifejezések, mint *bēθ arāmāyē* stb. hatásával állnánk szemben, egyáltalán nem meggyőző. Rá kell mutatnunk elsősorban arra, hogy e szír kifejezések *bēθ 'ház'* elemének a középperzsában a *šahr* szó felelt meg (vö. pl. *bēθ rōmāyē* = *hrwm'dyn štry*), úgyhogy e szír kifejezések semmiképpen sem magyarázzák meg a *mān* szó használatát a *m'n ZY 'yl'n štr'* szövegösszefüggésben. Nem hagyhatjuk továbbá figyelmen kívül azt sem, hogy a *BYT'* szó jólismert volt a Frahang i Pahlavī-*ból* minden művelt perzsa számára (s ilyen volt az istanbuli felirat megfogalmazója is!) mint a középperzsa *χānay 'ház'* szó megfelelője, s így ha a *bēθ* szót le akarta volna fordítani, akkor ezt a középperzsa szót lett volna kézenfekvő használnia. Így az V. század elején Bizáncban sokkal nagyobb valószínűséggel számolhatunk az ottani hivatalos nyelvhasználat hatásával, annál is inkább, mert a felirat egyéb elemei is ebbe az irányba mutatnak.

'*YKš MRWH BR'* '*mwlc'd* — Nyberg szintén hangsúlyozza e formula keresztény jellegét. Ugyanebben az összefüggésben tárgyalja az általam is idézett dél-indiai keresztény pehlevi feliratot, azonban sajnálatos módon ebben az esetben sem vesz tudomást Henning idevágó megjegyzéseiről.

HD — Nyberg e helyett *XX XX XX* olvasatot javasol, ill. a *d d d* írásképet így értelmezi. Ez önmagában véve lehetséges volna, de 60 év tartózkodási idő Bizáncban egy perzsa számára túlságosan hosszúnak látszik, s legalábbis valamilyen történeti magyarázatot igényelne. A *d d d* írásképet újabban D. N. MacKenzie (Notes on the Transcription of Pahlavi. BSOAS 30 (1967) 27) is *HD* logogrammnak értelmezi.

hw'styglyh — Nyberg olvasata *'w'st'lyh*, amely szintén lehetséges. Ezt az *āvaštan* 'pecsétel, megerősít' ige főnévi származékának magyarázza 'megpecsételés, megjelölés' jelentéssel. Mind az olvasat, mind pedig a magyarázat megfontolásra érdemes. Az *'w'st'lyh krt'* kifejezés ugyanis dokumentumok pecsételésére, azaz megerősítésére vagy hitelesítésére volna vonatkozatható, s így az elhúnytban egy kabinetiroda-főnököt láthatnánk. Ebben az esetben azonban nehezen érthető a *PWN 'wmyt'* «(jó) reményben» kifejezés használata.

krt' D — Nyberg e helyett *krt'n' ZY* olvasatot javasol, amely lehetségesnek látszik, s csak az szól ellene, hogy a *ZY*-nek olvasott jel sokkal rövidebb, mint a feliratban előforduló biztosan *ZY*-nek olvasható jelek. Ha elfogadjuk Nyberg olvasatát, akkor a felirat 2. sorát a következőképpen értelmezhetjük: «abban a reményben, hogy az igaz és győzelmes közvetítő tanácsos békítő tevékenységét fejtheti ki, egy évig volt Bizáncban». Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *hw'styglyh krt'n' ZY b'lw' ZY msydy ZY l'st' pyl<w>č* szerkezet nehézkes és szokatlan.

b'lw' ZY msydy — Nyberg e helyett *B'LVWKN' MŠY'Y* olvasatot ad. E szavak olvasatában és magyarázatában olyan erőszakosságot tanúsít, hogy az még egy kezdő tudósnál is meglehetősen lenné. Az első szó *t*-jéről azt állítja, hogy az «semmiképpen sem lehet *t*, hanem = *k + n*». A *k + n/r* írására éppen az előző *krt'* szóban van példánk. Egy rövid összehasonlítás bárkit meggyőzhet Nyberg állításának képtelen voltáról. Az *ZY* szót egyszerűen kihagyja. Elfogadhatatlan a *MŠY'Y* olvasat is. A felirat az *s-t* és *š-t* világosan megkülönbözteti egymástól, s egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy e szóban *s-t* kell olvasnunk. Az olvasatokkal együtt természetesen elesnek Nyberg magyarázatai is, amelyek egyébként önmagukban is valószínűtlenek. Csak annyit kell még megjegyezni, hogy a 2. sort még akkor is nehéz lenne úgy értelmezni, ahogy Nyberg fordítja, ha minden olvasata és magyarázata elfogadható is volna, mert az *'w'st'lyh krt'n* aktív, nem pedig passzív kifejezés.

pyl<w>č — Nyberg a *pylč* olvasatot megtartja, s úgy gondolja, hogy a *pīr* szó «világosan» a szír *qaššīšā* 'pap', görög *πρεσβύτερος* megfelelője, e feltevés bizonyításával azonban adós marad. Így csak annyit jegyzünk meg, hogy a manicheus hierarchiában a görög *πρεσβύτερος*-nak középperzsa *mahistay* felel meg, amelynek további megfelelőjéül a Fihrist az arab *qissīs* szót adja. Minthogy a manicheus hierarchia sok vonatkozásban a keresztényen alapszik, valószínű, hogy a *mahistay* megjelölés abból származik. Így már eleve valószínűtlennek látszik, hogy a *pīr* szó 'keresztény pap' jelentésű lett volna.]